

## Γεωπολιτική τῆς ἑλληνικῆς Ἀντίστασης: Ἡ περίπτωση τῆς Βόρειας Πίνδου\*

**Η** ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ πού κυριαρχεῖ σήμερα στὴν Ἑλλάδα εἶναι αὐτὴ μιᾶς ἐνωτικῆς Ἀντίστασης, ὅπου ὅλοι ἦταν «ἐνωμένοι γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τὴν ἐλευθερία». Πρόκειται γιὰ ἓναν μύθο —«χρήσιμο» ἴσως, στὸ βαθμὸ πού ἐπιτρέπει τὴ συμβίωση μὲ ἓνα συχνά τραυματικό παρελθόν— ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ, ὅμως, νὰ ἐξηγήσει οὔτε τὸ κοινωνικό περιεχόμενο τῆς Ἀντίστασης οὔτε τὸν ἐμφύλιο πόλεμο πού ἀκολούθησε τὴ γερμανικὴ κατοχὴ.

Θὰ ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἐστιάσουμε τὴν προσοχή μας ὄχι μόνον στοὺς παράγοντες πού ἐνοποίησαν τοὺς Ἕλληνες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἀντίστασης ἀλλὰ καὶ σέ ἐκείνους πού τοὺς διαίρεσαν. Γιὰ τὴ διαυγέστερη θεώρησι τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, υἱοθέτησα μιὰ διεπιστημονικὴ προσέγγισι, συνδυάζοντας τίς μεθόδους τῆς προφορικῆς καὶ τῆς γραπτῆς ἱστορίας, τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς μικροῖστορίας, τίς ὁποῖες ἐφάρμοσα σέ μιὰ συγκεκριμένη περιοχὴ, τὴ Βόρεια Πίνδο. Ἡ περιοχὴ αὕτη εἶναι ἰδιαίτερα πλούσια ἀπὸ ἱστορικὴ καὶ πολιτισμικὴ σκοπιά, καθὼς ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ θεάτρα τῶν γεγονότων, τόσο κατὰ τὴν Ἀντίστασι ὅσο καὶ κατὰ τὸν Ἐμφύλιο. Ἡ ἰδιόμορφη ἱστορία της ἐξέβαλε στὴ δημιουργία ἐνὸς τελείως ἰδιαίτερου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποῖου διαδραμάτισαν ἓναν καθοριστικὸ ρόλο ἡ λαϊκὴ παρανομία, ἡ τοπικὴ αὐτονομία καὶ μιὰ στάσι, δυσπιστίας ἐναντι τῶν κεντρικῶν ἀρχῶν.<sup>1</sup>

\* Οἱ σκέψεις πού ἀκολουθοῦν παρουσιάστηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὸ συνέδριο. «La résistance et les européens du Sud». Aix en Provence, 1997

1. Μέσα ἀπὸ ἓναν ἐντελῶς ἀνεξάρτητο δρόμο —καὶ κατὰ τέτοιον δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖο— ἐπέλεξα μιὰ προσέγγισι συγγενή μὲ αὐτὴν πού πρότεινε στὸ συνέδριο τῆς

κή επιρροή. Όπως συνέβη και σε έθνικό επίπεδο, τό ΚΚΕ, ως «ραχοκοκαλιά» τής Άντίστασης, από περιθωριακή ομάδα πού ήταν μέχρι τότε θά αναδειχθεί σε κυρίαρχη δύναμη.<sup>4</sup> Τό χωριό Ζιάκας, κέντρο τής έρευνας πεδίου, υπήρξε ένα από τά πολυάριθμα χωριά πού αποκλήθηκαν «Μικρή Μόσχα» στη διάρκεια τής Άντίστασης. Αυτό σημαίνει ότι οι πρακτικές και οι αξίες του ΕΑΜ, όπως εκδηλώθηκαν σε τοπικό επίπεδο, θά προκαλέσουν κάποιες αντιστάσεις οι όποιες, ακόμη κι αν δέν δημοσιοποιήθηκαν στη διάρκεια τής Άντίστασης, θά δημιουργήσουν σε τοπική κλίμακα τίς βάσεις για τόν αδελφοκτόνο πόλεμο πού θά επακολουθήσει. Η διερεύνηση τών *habitus* πού επισημάναμε θά μās επιτρέψει νά κατανοήσουμε καλύτερα τόσο τήν εμπλοκή στην Άντίσταση όσο και τίς τοπικές ρίζες του Έμφυλου.

### Τά παλιά *habitus*

Τό κλέφτικο *habitus* εγγράφεται σε μιά βαλκανική παράδοση ανυποταγής στις εξουσιαστικές αρχές τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ιστορία αυτών των ανυπότακτων ορεσίβιων σημαδεύεται από μιά θεμελιώδη άμφισημία, στό πλαίσιο τής οποίας ή προσφυγή στη βία τής εξέγερσης και τό προσωρινό πέραςμα στην ύπηρεσία τής τοπικής ή κεντρικής εξουσίας συνιστούσαν δύο επιλογές πού καλύπτονται από τήν ίδια νομιμότητα. Αυτό ισχύει για τούς ενόπλους τής όθωμανικής περιόδου, στη διάρκεια τής οποίας οι κλέφτες, οι εξεγερμένοι πού έπαιξαν έναν ρόλο-κλειδί στον έθνικό αγώνα του 1821, και οι άρματολοί, παραστρατιωτικοί σχηματισμοί επιφορτισμένοι με τήν καταδίωξη των ληστών, συγχωνεύονται στην ίδια κατηγορία. Τό ίδιο ισχύει για τούς ληστές του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, πού ήταν πάντα έτοιμοι νά επανέλθουν στη νομιμότητα καταγγέλλοντας τούς παλιούς συντρόφους τους ή κατατασσόμενοι στον στρατό ή τή χωροφυλακή. Αυτοί οι ένοπλοι συγκροτούν ένα ενδιάμεσο στρώμα ανάμεσα στους ύποταγμένους πληθυσμούς και τή θεσμοποιημένη εξουσία. Η δύνα-

4. Ο αριθμός των μελών του ΚΚ αυξάνεται από 15.000 τό 1943 σε 450.000 τό 1945. Βλ. Μ. Esche, *Die Kommunistische Partei Griechenlands, 1941-1949*, Μόναχο-Βιέννη, Oldenburg Verlag, 1982, σ. 87.

μή τους δέν εδράζεται οὔτε στήν κοινωνική οὔτε στή νομική τους θέση, ἀλλά στήν κυριαρχική τους ικανότητα. Αὐτή ἡ ικανότητα βασιζόταν κυρίως στή δύναμη τῶν ὅπλων, στούς δεσμούς πατρωνείας μέ τά κέντρα ἐξουσίας καί σέ μία λαϊκή ἀποδοχή, ἀπόρροια ενός μείγματος φόβου καί θαυμασμοῦ. Οἱ ἀξίες καί οἱ συμπεριφορές πού συνθέτουν τό κλέφτικο *habitus* εἶναι ἐν μέρει αὐτές τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας ὅπου ἀνήκουν καί κυρίως τῶν διακινούμενων κτηνοτροφικῶν κοινοτήτων. Πρόκειται γιά ἕνα πρότυπο ἥρωικῆς συμπεριφορᾶς, ὅπου ἡ ἀτομική γενναιότητα, ἡ ἐκδίκηση, ἡ προσκόλλησή στά ὅπλα, ἡ ἐπιθετικότητα καί ἡ ἀνδροπρέπεια, ἡ ζωοκλοπή, ὡς πρακτική κοινωνικοῦ γοήτρου, ἡ ἀνυποταξία καί ἡ ἄρνηση τῶν κεντρικῶν ἀρχῶν καταλαμβάνουν μία δεσπόζουσα θέση, ὅπως ἐπίσης καί ἡ ἐπιδεικτική γενναιοδωρία, οἱ πρωτογενεῖς ἀλληλεγγυότητες (οἰκογένεια, τοπικότητα), ἡ ἀμοιβαιότητα καί ἡ μύεσα (ἡ τήρησή τοῦ λόγου).<sup>5</sup>

Θά περίμενε λοιπόν κανεῖς ὅτι ἡ Ἀντίσταση θά ἐντασσόταν σέ αὐτή τήν παμπάλαια παράδοση ἀνυποταγῆς. Πράγματι, σέ ὁρισμένες περιοχές ἡ Ἀντίσταση στρατολόγησε πρώην παράνομους πού ξανάρχισαν τή ληστεία τούς πρώτους μῆνες τῆς Κατοχῆς. Ἀπό τήν ἐρευνα πεδίου συνάγεται, ὡστόσο, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς Ἀντίστασης στήν περιοχή τῶν Γρεβενῶν διαψεύδει τή θέση τῆς ἄμεσης συνέχειας. Ἐάν ὑπάρχει συνέχεια, πρέπει νά τήν ἀναζητήσουμε περισσότερο στήν ἐξιδανικευμένη δημόσια εἰκόνα τῶν κλεφτῶν ὡς ἐθνικῶν ἡρώων, πού μεταδίδεται ἀπό τό σχολεῖο ὡς θεμελιωτικός μῦθος τοῦ κράτους-ἔθνους. Οἱ πραγματικοί φορεῖς τοῦ κλέφτικου *habitus* θά συνταχθοῦν μᾶλλον μέ τούς ἀντιπάλους τοῦ ΕΑΜ ἤδη, κατά τήν Ἀντίσταση, ἀλλά κυρίως στόν Ἐμφύλιο. Οἱ τοπικοὶ ἡγέτες τῆς Ἀντίστασης δέν εἶναι παλιοὶ ληστές ἀλλά δάσκαλοι, μεσαιῶι ἀγρότες, κατώτερα στελέχη τοῦ Κομμουνιστικοῦ καί τοῦ Ἀγροτικοῦ Κόμματος, ὑπάλληλοι. Ἡ θεαματική ἐπανεμφάνισή τῆς ληστείας κατά τήν πρώτη περίοδο τῆς Κατοχῆς θά προκαλέσει τήν ἐκδικοητική δράση τῶν πρώτων ἀνταρτῶν καί τήν αὐτοάμυνα τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων. Ἡ ζωοκλοπή, τρέχουσα καί ρυθμιστική ἄλλοτε πρακτική τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, θά ἐξαφανιστεῖ ὁριστικά στήν περιοχή.

5. Γιά μία πύο ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυση τῶν συμπεριφορῶν καί τῶν ἀξιῶν τῶν κλεφτῶν, βλ. Riki van Boeschoten. *From armatolic to People's Rule. Investigation into the collective memory of rural Greece, 1750-1949*, Ἀμστερνταμ, Hakkert, 1991.

Γιά νά κατανοήσουμε αὐτή τή φαινομενική ἀντίφαση πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη πολλούς παράγοντες. Κατ' ἀρχάς, ἡ παράδοση τῆς λαϊκῆς παρανομίας δέν ἔχει νά κάνει μόνο μέ τούς παράνομους ἐνόπλους· ἔχει νά κάνει ἐπίσης μέ τίς καθημερινές πρακτικές τῶν «φρόνιμων» ἀγροτικῶν κοινοτήτων. Ἡ λαϊκή νομιμοποίηση τῶν ἐνοπλῶν ἀνυπότακτων ὀφειλόταν μεταξύ ἄλλων στό γεγονός ὅτι δέν ὑπῆρχε ἄλλη νομιμότητα. Παρ' ὅτι οἱ θεμελιωτές τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἐμπνεύστηκαν εὐρέως ἀπό τίς ἰδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη, θεμελιωμένη στήν ὕπαρξη ἴσων δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων γιά ὅλους, δέν εἶχε ἐσωτερικευθεῖ ἀπό τίς λαϊκές μάζες, ἰδιαίτερα σέ αὐτή τήν περιφερειακή περιοχή πού ἐντάχθηκε στό ἐλληνικό κράτος μόλις τό 1913. Ἔτσι, οἱ ἄνομες πρακτικές καί οἱ πολυάριθμες μορφές καθημερινῆς ἀντίστασης στίς δυνάμεις τῆς συγκεντροποίησης (ὀθωμανικό ἢ ἐλληνικό κράτος) εἶχαν γίνει δευτέρη φύση τῶν ὀρεινῶν πληθυσμῶν. Οἱ ρίζες τοῦ πνεύματος τῆς ἀντίστασης πού ἐκδηλώθηκε ἀπό τήν ἀρχή τῆς Κατοχῆς πρέπει νά ἀναζητηθοῦν περισσότερο στίς συλλογικές πρακτικές παρά στήν ἀτομική συμπεριφορά τῶν παρανόμων, ἥρωική ἀσφαλῶς ἀλλά καί ἀμφίσημη.

Κατά δεύτερο λόγο, πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη τό *habitus* τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων. Αὐτό περιλάμβανε ἀξίες καί πρακτικές μή συγκρουσιακές, πού δέν συνάδουν πάντα μέ τά ἥρωικά πρότυπα τοῦ κλέφτικου *habitus*. Στόν Ζιάκα, οἱ ρυθμιστικές αὐτές ἀρχές, ὅπως ἡ ἀμοιβαίότητα, ἡ συνεργασία, ἡ συνοχή, ἡ ἐλαστικότητα, ἡ ἐπανασυμφιλίωση καί ὁ πραγματισμός ἦταν ἰδιαίτερα ἀναπτυγμένες. Πρόκειται γιά ἕναν ἀπό τούς παράγοντες πού ἐξηγοῦν τή μαζική καί ὀλοκληρωτική στράτευση στήν Ἀντίσταση, καθὼς καί τήν ἄνετη ἐσωτερίκευση τοῦ νέου *habitus* τοῦ ΕΑΜ. Αὐτό δέν συνέβη σ' ὅλα τά γειτονικά χωριά: τά παραδοσιακά δίκτυα συνεργασίας συνέχισαν νά παίζουν τό ρόλο τους πέρα ἀπό τίς πολιτικές διασυνδέσεις, ἀκόμη καί τίς στιγμές τῆς ἐνοπλῆς βίας ἀνάμεσα στίς ἀντιτιθέμενες φάτριες.

Τρίτο στοιχεῖο —πού εἶναι καί τό πιο σημαντικό—, οἱ ἀνατροπές πού ἀκολούθησαν τήν ἐνσωμάτωση τῆς περιοχῆς στό κράτος-ἔθνος μετασχημάτισαν ἐν μέρει τίς πολιτικές καί κοινωνικές δομές τῆς τοπικῆς κοινωνίας καί τροποποίησαν τίς σχέσεις τῶν παρανόμων (καί τά δίκτυα τοπικῆς ὑποστήριξής τους) μέ τήν κεντρική ἐξουσία καί τήν ὁμάδα πού ἀνῆκαν. Μέ τή σειρά του, αὐτός ὁ μετασχηματισμός προκάλεσε ἕνα σχίσμα στό κλέφτικο

*habitus*, έναιο άλλοτε πρότυπο αναφοράς. Πράγματι, πρόκειται για δύο αντιτιθέμενες στρατηγικές για την αντιμετώπιση των ίδιων απειλών που υπέσκαπταν τα θεμέλια της παραδοσιακής κοινωνίας. Η πρώτη στρατηγική ήταν έστιασμένη στο άτομικό ή οικογενειακό συμφέρον, τις συγκρουσιακές αξίες, την εντατικοποίηση των ενδοκοινοτικών συγκρούσεων και την ανάπτυξη των δεσμών πατρωνείας με τα εθνικά κέντρα εξουσίας. Η δεύτερη, αντίθετα, ήταν έστιασμένη στο συλλογικό συμφέρον, τις μη συγκρουσιακές αξίες, τη συνοχή και την πολιτική κινητοποίηση μέσα από νέα κόμματα μαζών. Η πιο θεαματική αλλαγή συντελέστηκε πάλι στον Ζιάκα. Στις αρχές του αιώνα, τρεις ξακουστοί ληστές κατάγονταν από τον Ζιάκα. Στη δεκαετία του '30, οι κάτοικοι συμμετείχαν μαζικά στις αγροτικές κινητοποιήσεις που οργάνωσε το Άγροτικό Κόμμα. Είναι πρόδηλο ότι οι ρίζες της αντίστασης πρέπει να αναζητηθούν στη δεύτερη και όχι στην πρώτη στρατηγική.<sup>6</sup>

### *Τά νέα habitus*

Τό πνεῦμα της αντίστασης εκδηλώνεται από την αρχή, πολύ πριν γίνει αισθητή ή παρουσία του ΕΑΜ ως μαζικής οργάνωσης. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος, σφραγισμένος από τη νίκη των ελληνικών ένοπλων δυνάμεων, αντιπροσωπεύει μία μοναδική στιγμή θετικής ταύτισης με τό κράτος-έθνος, τό όποιο αποκτά, για τούς ορεσίβιους της Πίνδου, μία νέα νομιμοποίηση. Η νομιμοποίηση των κρατικών δομών θά υποθηκευτεί σύντομα από την κατάρρευση του κρατικού μηχανισμού, την εγκαθίδρυση μίας φιλογερμανικής κυβέρνησης και τή φυγή άλλων πολιτικών ήγετων στη Μέση Άνατολή. Στο κενό πού δημιουργείται με τόν τρόπο αυτό, αναδύεται μία νέα νομιμότητα πού τελικά κατισχύει: αυτή των πρώτων ανταρτών. Η νομιμότητα αυτή θεμελιώνεται αρχικά στον παραλληλισμό ανάμεσα στις πρώτες πράξεις αντίστασης των ανταρτών και των χωρικών: παραδειγματική τιμωρία (περιλαμβανομένης και της εκτέλεσης) των συνεργατών και

6. M. Mazower, *Inside Hitler's Greece. The experience of Occupation. 1941-1944*, Λονδίνο, Yale University Press, 1993, σ. 312.

τῶν ληστῶν, ἄρνηση τῶν κατασχέσεων καί συλλογή ὄπλων. Ἡ ἐξάλειψη τῆς ζωοκλοπῆς, ἡ ἀναδιανομή τῶν ἀγαθῶν πού ἔχουν κατασχεθεῖ καί, τελικά, ἡ ὀριστική ἀποχώρηση τῶν κατακτητῶν ἀπό τήν Ἑλλάδα θά αὐξήσουν θεαματικά τό κύρος τῶν ἀντάρτικων ὁργανώσεων καί θά διευκολύνουν τήν ἐνσωμάτωση ἐνός νέου *habitus* στίς κοινωνικές σχέσεις.

Ἡ δράση τῶν ἀνταρτῶν δέν περιορίζεται μόνο σ' αὐτό. Οἱ πρῶτες ἔνοπλες ἀντιστασιακές ὁμάδες θά ἐγκαταστήσουν σέ κάθε χωριό μιά ἀντιεξουσία, πρίν ἀκόμη ἀπό τήν ἀποχώρηση τῶν Ἰταλῶν, μέ τήν ἐκλογή λαϊκῶν ἐπιτροπῶν ἀντίστασης καί αὐτοδιοίκησης. Ἐπιπλέον, οἱ ἀντάρτες θά ἐνεργήσουν ὡς πολέμιοι τοῦ ἄδικου, ἀσκώντας μιά πρώτη μορφή «λαϊκῆς δικαιοσύνης» καί ἀναλαμβάνοντας οἱ ἴδιοι τό ρόλο τοῦ δικαιοδότη. Συχνά οἱ τοπικοί παράγοντες (δήμαρχος, παπάς, γιατρός, δάσκαλος) θεωροῦνται *a priori* ἔνοχοι καί πρέπει νά τιμωρηθοῦν ἢ νά ἀντικατασταθοῦν. Ἄν καί οἱ κοινωνικές δομές στήν περιοχή αὐτή εἶναι πολύ πιο ἐξισωτικές ἀπό αὐτές στή Νότια Ἑλλάδα,<sup>7</sup> ὀρισμένα χωριά ἦταν σημαδεμένα ἀπό ἔντονες κοινωνικές ἀντιθέσεις —κυρίως ἐκεῖ ὅπου ἡ παρέμβαση τῶν ἀνταρτῶν στίς κοινοτικές ὑποθέσεις ὁδήγησε στή ἀνατροπή τῶν κοινωνικῶν ἱεραρχιῶν. Πράγματι, ἡ παρέμβαση αὐτή μοιάζει πολύ μέ τίς παραδοσιακές τελετουργίες ἀντιστροφῆς (*inversion*):<sup>8</sup> καθαίρεση καί ταπείνωση τῶν ἰσχυρῶν, ἀξιοδότηση τῶν ἀδυνάτων καί ἐξαγνισμό τῆς κοινότητας μέ τήν ἐξόντωση ἐνός ἀποδιοπομπαίου τράγου. Μέ τή διαφορά ὅτι οἱ τελετουργίες τῆς ἀντιστροφῆς στοχεύουν, σέ τελική ἀνάλυση, στή διασφάλιση τῆς συνέχειας τῆς καθεστηκυίας τάξης, ἐνῶ οἱ ἀντάρτες εἶχαν τήν ὑπόρρητη διάθεση νά τήν ἀνατρέψουν. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ μονοσήμαντη νομιμοποίηση πού κάλυψε τίς πρῶτες ἀντιστασιακές ἐνέργειες θά διαφοροποιηθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ 1943. Ἡ δράση τῶν ἀνταρτῶν θά παραμείνει νομιμοποιημένη στά χωριά ὅπου ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς «νέας τάξης τοῦ ἀντάρτικου» συντελεῖται χωρίς συγκρούσεις, καθῶς ἐπίσης καί γιά ἐκείνους πού αἰσθάνονταν θύματα

7. Ἡ κύρια αἰτία αὐτῆς τῆς διαφοροποίησης ἔχει νά κάνει μέ τήν ἀγροτική μεταρρύθμιση τῶν ἐτῶν 1920-1930 —τήν πλέον σημαντική τῆς νότιας Βαλκανικῆς— ἡ ὁποία μετέτρεψε τοὺς ἀγρότες σέ μικροῖδιοκτῆτες. Βλ. G. Mavrogordatos, *Stilborn Republic. Social coalition and party strategies in Greece, 1922-1936*, Λός Ἀντζελες-Λονδίνο, University of California Press, 1983.

8. Γιά τή σημασία τῆς ἔννοιας τῆς ἀνατροπῆς στή συνάφεια αὐτή, βλ. ἐπίσης H.R. Kedward, «La résistance, l'histoire et l'anthropologie», ὁ.π.

μιάς αδικίας, ή οποία αποκαταστάθηκε από τούς νέους δικαιοδότες. "Ομως, ή δράση αυτή θά έντεινει τίς προϋπάρχουσες κοινωνικές αντιθέσεις.

Τό *habitus* του ΕΑΜ δέν είναι, όμως, αυτό ή δέν είναι μόνο αυτό. Στή συνέχεια διαμορφώνεται ένα άλλο *habitus*, θεμελιωμένο όχι πιά στή δύναμη των όπλων αλλά στίς αρχές τής εναλλακτικής λαϊκής εξουσίας, πού θεσμοθετείται μέσα από τό ΕΑΜ: ελευθερία, εκλογή και ανακλητότητα των εκπροσώπων, κυριαρχία τής συνέλευσης των χωρικών, επίλυση των συγκρούσεων μέ τή συμφιλίωση, τοπική αυτονομία, ισότητα των φύλων, απόρριψη των «παράσιτων» (ή κατηγορία αυτή είναι εύρύτατη, περιλαμβάνει τούς άπλους ζωοκλέφτες, τούς έκμεταλλευτές τής εργασίας των άλλων, τούς δικηγόρους, τούς πολιτικούς και τόν βασιλιά). Τό *habitus* του ΕΑΜ περιλαμβάνει τίς αξίες και τίς συμπεριφορές εκείνων πού βρίσκονται στους αντίποδες του κλέφτικου *habitus*: τίς συλλογικές αξίες αντί των ήρωικών ατομικών αξιών, τή χρήση τής δύναμης τής πειθούς και τή βελτίωση των ατόμων αντί τής ατομικής ανδρείας, τής εκδίκησης και τής παραδειγματικής τιμωρίας. Ήπερβαίνει επίσης τό πλαίσιο των παραδοσιακών προτύπων αναφοράς, όπως μέ τόν νέο ρόλο πού αποδίδεται στους νέους και τίς γυναίκες.

Μέ τήν έννοια αυτή μπορούμε νά δούμε τό *habitus* του ΕΑΜ ως μία πρώτη εκδήλωση ενός πνεύματος του πολίτη (*esprit civique*) στήν ελληνική κοινωνία. Για τούς στρατευμένους στό ΕΑΜ κάτοικους των χωριών, ή ιδιότητα του πολίτη εκφραζόταν σέ μία σειρά από διεκδικήσεις πού θά μπορούσαν νά ικανοποιηθούν μόνο στό κρατικό επίπεδο (εκπαίδευση, εργασία για όλους, κοινωνική δικαιοσύνη) και μέσα από τό αξίωμα «ό λαός για τό κράτος και τό κράτος για τόν λαό». Ωστόσο, πρόκειται για μία έννοια του πολίτη πολύ διαφορετική από τήν αντίστοιχη στίς δυτικές κοινωνίες,<sup>9</sup> αρ-

9. Μία «νέα τάξη του ανάρτικου» εγκαθιδρύθηκε επίσης σέ όρισμένες περιοχές τής Γαλλίας (H.R. Kedward, *In search of the maquis. Rural resistance in Southern France, 1942-1944*, Όξφόρδη, Clarendon Press, 1933, σσ. 96-100), αλλά αυτό δέν συνοδεύτηκε από τή θεσμοθέτηση μιάς λαϊκής εξουσίας όπως στήν Ελλάδα. Μέ αυτή, τήν έννοια, ή ελληνική έμπειρία δέν μπορεί νά συγκριθεί παρά μονάχα μέ αυτή, των νότιων Βαλκανίων (Γιουγκοσλαβία, Άλβανία). Μία δεύτερη, κεφαλαιώδης διαφορά συνίσταται στό ότι στή Γαλλία τό νέο πνεύμα τής εξέγερσης ήταν ή άμεση συνέπεια των μέτρων τής κυβέρνησης του Βισύ και οδήγησε στήν υπέρβαση του προϋπάρχοντος πνεύματος του πολίτη (αυτόθι, σσ. 233-245). Στήν Ελλάδα, ώστόσο, τό πνεύμα αυτό δέν υπήρξε ποτέ. Επρόκειτο για κάτι νέο πού εισήχθη από τό ΕΑΜ.

χικά γιατί ἡ ἔννοια αὐτή δέν ἦταν ἐσωτερικευμένη καί κατόπιν γιατί παράγεται σέ μιά ἐπαναστατική περίοδο. Ἡ ἐαμική ἔννοια τοῦ πολίτη ἐδραζόταν σέ μιά ἐξουσία ἐναλλακτική σέ σχέση μέ τήν κρατική, μιά ἐναλλακτική ἐξουσία πού ἦταν ἤδη μιά ζωντανή πραγματικότητα καί ὄχι ἕνας στόχος πρὸς ἐπίτευξη. Ἐκφράζει οἰκουμενικές ἀξίες ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐνσωματώνει ὀρισμένα στοιχεῖα τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας τῆς ἀλληλογνωριμίας, πού ἀναγορεύονται σέ θεμελιωτικές ἀρχές ἑνός νέου τύπου κράτους πού προσδοκοῦσαν μετά τήν ἀπελευθέρωση.

Τό νέο *habitus* τοῦ ΕΑΜ εἶναι ἀπότοκο κυρίως τῆς πρακτικῆς ἐμπειρίας τῶν ὀργάνων αὐτοδιαχείρισης στό ἐπίπεδο τοῦ χωριοῦ.<sup>10</sup> Ἐν μέρει, ὅμως, εἶναι καί τό προϊόν τῆς παρέμβασης τοῦ ἴδιου τοῦ ΕΑΜ, τόσο σέ ἐπίπεδο ἡγεσίας σέ ἐθνική κλίμακα, ὅσο καί στό ἐπίπεδο τῶν τοπικῶν ἡγετῶν, γιά νά ἀντισταθμίσει τίς ἀνεξέλεγκτες ἀντιδράσεις πού προκλήθηκαν ἀπό τή δράση τῶν πρώτων ἀνταρτῶν. Πρόκειται, ἀπό τή μιά, γιά ἀντιστάσεις ὀρισμένων τοπικῶν ἱθνουσῶν ὁμάδων (πολλές ἀπό τίς ὁποῖες εἶναι ἀπόρροια τῆς κλέφτικης παράδοσης) στήν ἐξουσία τοῦ ΕΑΜ καί, ἀπό τήν ἄλλη, γιά μιά θεαματική ἀνάπτυξη ἑνός ἀσυγκράτητου ἐπαναστατικοῦ πνεύματος πού ἤθελε τήν παλιά κατάστασι πραγμάτων ὀριστικά τελειωμένη. Αὐτή ἡ ἐπιχείρησι διοχέτευσι γνώρισε κάποια ἐπιτυχία καί πέτυχε ἀσφαλῶς νά διασφαλίσαι καί νά αὐξήσει τή νομιμοποίηση τῆς Ἀντίστασι. Δέν μπόρεσε, ὅμως, νά ὑπερβεῖ τίς ἀντιστάσεις τῶν τοπικῶν ἱθνουσῶν ὁμάδων. Κατ' ἀρχάς, γιατί ἡ ἐξουσία τοῦ ΕΑΜ καί τό νέο *habitus* τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων πού τή συνόδευε ἀπειλοῦσαν, περισσότερο καί ἀπό τή «νέα τάξι τοῦ ἀντάρτικου», τά θεμέλια τῆς τοπικῆς τοῦς ἐξουσίας. Κατά δεύτερο λόγο, διότι ὀρισμένοι ὑπεύθυνοι τοῦ ΕΑΜ καί ἰδιαίτερα τοῦ ΚΚΕ —πού ἦταν ἡ κυρίαρχη συνιστώσα του— ἦταν φορεῖς ἑνός ἀνησυχητικοῦ γιανκωδίνικου *habitus*.

Τό γιανκωδίνικο αὐτό πνεῦμα, πού διαμορφώθηκε μεταξύ τῶν παλαιῶν κομμουνιστῶν κατά τή διάρκεια πολλῶν χρόνων παρανομίας, διώξεων καί φυλακίσεων πρὶν ἀπό τόν Πόλεμο, θά ὀδηγήσει κατά τή διάρκεια τῆς Ἀντίστασις σέ ἀδιάλλακτες συμπεριφορές, περιλαμβανομένης καί μιᾶς καθαρῆς ἐπαναστατικῆς βίας ἀπέναντι στοὺς ἀντιπάλους τοῦ ΕΑΜ.<sup>11</sup> Ἰδιαίτερα λί-

10. Γιά μιά περιγραφὴ τῶν πρακτικῶν αὐτῶν, βλ. Μ. Mazower, *Inside Hitler's Greece*, ὁ.π., σσ. 269-277.

11. Αὐτόθι, σσ. 317-321.



γο πριν από την Άπελευθέρωσι, ό γιακωδινισμός αυτός θά όδηγήσει σέ πράξεις βίας, αναγνωρισμένες στή συνέχεια ως πράξεις «άνδρείας» (όπως άδικαιολόγητες συλλήψεις καί έκτελέσεις). Φορείς του γιακωδίνικου *habitus* δέν ήταν, όμως, μόνον οί κομμουνιστές. Έκδηλωνόταν καί σέ κάποιους άντάρτες όπως καί σέ κατοίκους όρισμένων χωριών, στά όποία οί κοινωνικές διαιρέσεις ήταν έντονες. Τό φαινόμενο αυτό προκάλεσε πολλαπλές αντιδράσεις καί στήν Άντίσταση παρέμεινε, σέ γενικές γραμμές, γνώρισμα τής μειοψηφίας —τουλάχιστον σ' αυτή τήν περιοχή.

Άναμφίβολα, ή αντίδρασι ήταν βιαιότερη στις περιπτώσεις όπου τό γιακωδίνικο *habitus* προσέκρουε στό κλέφτικο, τό όποίο άποζητούσε μιά έκδίκησι γιά τήν ταπείνωσι πού είχε ύποστει. Η ανταπάντησι δέν μπορούσε νά είναι άμεσι, καθώς όλόκληρη ή περιοχή τελούσε υπό τόν έλεγχο του ΕΑΜ. Έκδηλώθηκε, όμως, σέ όλη της τή μεγαλοπρέπεια στή διάρκεια του Έμφυλίου. Στά χωριά, αυτός πού αντιτίθετο σέ αυτές τίς πρακτικές ήταν ό υπεύθυνος του ΕΑΜ ή ή συνέλευσι των χωρικών. Σέ αυτές τίς περιπτώσεις έχουμε νά κάνουμε μέ μιά σύγκρουσι ανάμεσα στό γιακωδίνικο *habitus* καί σέ αυτό του ΕΑΜ. Στίς στιγμές τής κρίσης οί προσωπικότητες-κλειδιά πού τό κύρος τους ήταν αναγνωρισμένο (ό ρόλος τους ως μεσολαθητών ήταν θεμελιακός) ήταν πού έκαναν συχνά νά γείρει ή πλάστιγγα πρós μιά θετική κατεύθυνσι.

Θά κλείσουμε μέ κάποιες σκέψεις γιά τή μνήμη. Όταν οί κάτοικοι τής περιοχής, παλαιά μέλη του ΕΑΜ, ανακαλούν στή μνήμη τους τήν Άντίσταση, τή συσχετίζουν κυρίως μέ τό *habitus* του ΕΑΜ, ως έκφρασι ενός πνεύματος του πολίτη θεμελιωμένο τόσο στό μή συγκρουσιακό *habitus* του χωριού καί στίς πολιτικές παραδόσεις τής δεκαετίας του '30 όσο καί τίς νέες άξίες καί πρακτικές πού εισήγαγε τό ΕΑΜ. Αυτό τό *habitus* ένσάρκωνε τήν ιδέα τής κοινωνικής αλλαγής, τό μή ύλοποιημένο σχέδιο μιάς άλλης κοινωνίας. Άντίθετα, τό κλέφτικο καί τό γιακωδίνικο *habitus* συνδέονται περισσότερο μέ τόν Έμφύλιο. Τό πρόταγμα γιά κοινωνική αλλαγή, πού διατήρησε όλη του τήν επικαιρότητα στό παρόν, δέν περιελάμβανε, στά μάτια τους, ούτε το ένα ούτε τό άλλο.